ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ
ATATURK UNIVERSITY FINE ARTS INSTITUTE

Yıl-Year : 2017 Sayı-Issue: 38 ISSN: 1300- 9206

GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of the Fine Arts Institute

GSED

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
Ataturk University Fine Arts Institute

YIL/ YEAR: 2017 SAYI /NUMBER: 38 ISSN: 1300-9206

GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Journal of the Fine Arts Institute

GSED-38

"Bilimsel Hakemli Bir Dergidir"
-Kış ve Bahar Sayıları Olmak Üzere Yılda İki Sayı Yayımlanır-

ERZURUM - 2017

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF THE FINE ARTS INSTITUTE
GSED
Sayı / Number 38 - 2017

Yayımlayan / Published
Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü
Ataturk University Fine Arts Institute

ISSN 1300-9206

Sahibi / Owner
Yönetim Kurulu Adına
Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Yayın Yönetmeni / Editor
Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK

Dizgi / Typesetting
Yasin TOPALOĞLU

İngilizce Editörü /
Foreign Language Editor
Prof. Dr. Ahmet BEŞE

Teknik Redaksiyon /
Technical Reducation
Yrd. Doç. Dr. Muhammet L. KINDIĞILI

Yazı İşleri / Editorial Secretary
Hilmi DİYARBAKIR

Yazışma Adresi / Correspondence
Atatürk Üniversitesi
Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü
25240 - ERZURUM
Tel: 0 442 236 09 76
e-mail: gsem@atauni.edu.tr

Baskı / Press
Zafer Medya
Yenikapı Caddesi Kadıoğlu Sokak
Yakutiye/ERZURUM
0442 234 22 85

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), Akademia Sosyal Bilimler Indeksi (ASOS INDEX) ve Acarindex tarafından indekslenmektedir

Makalelerin Bilim ve Dil Sorumluluğu Yazarlara Aittir.

Dergi Hakem Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ	(Bayburt Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM	(Batman Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan DİLER	(Muğla Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet BEŞE	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet SARI	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Alev KURU	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman ÜNSAL	(Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın UĞURLU	(M.S.G. Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal SEZER	(Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Fahri IŞIK	(Burdur Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk TAŞKALE	(M.S.G. Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret HAŞİMOV	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Gonca İlbeyi DEMİR	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Kıymet GİRAY	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Cihat CAN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KAVUKCU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhittin SERİN	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BULAT	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mümtaz SAĞLAM	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Naci İSPİR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati GEDİKLİ	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurşen Özkul FINDIK	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz ADANIR	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer KANBUROĞLU	(Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Recai KARAHAN	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Remzi YAĞCI	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Reşat BAŞAR	(İzmir Yüksek Tek. Enst.)
Prof. Dr. Selami ECE	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut KARABEY	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN	(Ağrı İ.Ç. Üniversitesi)
Prof. Dr. Zahide İMER	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Şinasi İŞLER	(Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz ŞENGÜL	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Gökalp Nuri SELÇUK	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Hagigat MUHARREMOVA	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Korkmaz MERAL	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mete DEMİRBAŞ	(Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa BEYAZIT	(Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Mümtaz DEMİRKALP	(Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Nesrin FEYZİOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Selma ELYILDIRIM	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Yakup GÖKDAŞ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Yunus BERKLİ	(Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cemal SEVİNDİ	(Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hasan AKDAĞ	(Uşak Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Lütfü KINDIĞILI	(Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Serhat YENER	(Samsun Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf BİLEN	(Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ	(Atatürk Üniversitesi)

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Journal of the Fine Arts Instıtute the Principal of the Publication

1995 den beri ISSN 1300-9206 süreli yayınlar numarası ile yılda iki kez yayınlanmakta olan Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, ulusal hakemli ve bilimsel içerikli resmi yayın organıdır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce olup, sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılmış bilimsel nitelikli araştırma yazıları yayınlanır.

Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen yazıların inceleme ve değerlendirmeye alınabilmesi için aşağıdaki şartların yerine getirilmesi gerekmektedir.

1. Gönderilen yazılar daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere herhangi bir yayın organına gönderilmemiş orijinal makale olmalıdır.

2. Editörler Kurulu Yazım Kurallarına uymayan yazıları yayınlamak, düzeltmek üzere yazarına geri göndermek ve biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir.

3. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar teknik değerlendirme aşamasına geçtikten sonra Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü en az iki hakem tarafından değerlendirilir ve yayınlanması uygun görülürse dergide basılır.

4. Yayın için gönderilmiş çalışmaların gecikme veya diğer bir nedenle dergiden çekmek isteyenlerin bir yazı ile başvurmaları gerekmektedir.

5. Dergiye gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.

6. Yazıların, Türk Dili Kurumu "Yeni Yazım Kılavuzu" ile Türkçe yazım kurallarına uygun olması gerekmektedir.

7. Yazılar, sadece makalenin adı, yazarın akademik unvanı, görevi, bağlı olduğu kuruluşu, e-posta ve telefon numaralarını belirten bir dış kapak sayfası eklenerek 3 kopya çıktı ve CD kaydıyla birlikte enstitümüz adresine teslim edilmelidir. (Resim grafik ve benzerlerinin ayrı bir dosya halinde ve JPG formatında kaydedilmesi gereklidir).

Makale Yazım Düzeni

Dergimize gönderilecek yazıların aşağıdaki şekil özelliklerini taşıması yayın birliği açısından zorunludur.

1. Yazar(lar)ın adı ve soyadı, unvanı, çalıştığı kurum ve e-posta adresi belirtilmelidir.

2. Makaleler 10-12 kelimeyi geçmeyen ana başlık, 200 kelimeyi geçmeyen Özet, 3-10 kelime arasında anahtar kelimler yazılmalıdır. Türkçe başlığın tümü.

3. Makale başlığı ve yazar ismi, özet, anahtar kelimeler, makalenin İngilizce başlığı, abstract, keywords, makale metni, kaynakça, ekler sırası ile yazılmalıdır.

4. Yazı Microsoft Word yazılım programı ile Times New Roman 11 punto, ile 1.15 satır aralıklı, metin ebadı 16 x 24 cm. ölçülerinde 20 sayfayı geçmeyecek şekilde tek sütun halinde hazırlanarak teslim edilmelidir. Dipnotlar 10 punto ile tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Şekil ve tablolar her biri ayrı bir sayfada ve sayfa sırası takip edilmek suretiyle verilmelidir. Şekil adı, şeklin altında, tablo başlığı tablonun üzerinde yer almalıdır. Şekil ve tablo numaraları 1, 2, 3, … gibi verilmelidir.

6. Yararlanılan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada "Kaynakça" başlığı altında verilmelidir. Kaynakça göstermek zorunludur. Makale yazım kurallarının ayrıntıları için bakınız.

http://www.atauni.edu.tr/#!sayfa=makale-yazim-kurallari

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi- *Journal of the Fine Arts Institute* (GSED), Sayı / Number 38, Erzurum, 2017

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yrd. Doç. Dr. İsmail KESKİN
1831-1920 YILLARI ARASINDAKİ TÜRKİYE'DEKİ LİTOGRAFİ (TAŞBASKI) SANATI
Lithography Art in Turkey between 1831-1920
(9-20)

Doç. Dr. Yüksel GÖĞEBAKAN
HALE BİÇİMİNİN KAYNAĞI VE ERKEN DÖNEM HIRİSTİYAN RESİM SANATINDA KULLANIMI
The Origins Of The Nimbus Shape And Its Usage In The Early Period Christian Art Of Painting
(21-36)

Dr. Berna COŞKUN ONAN
POSTMODERN SANATTA NESNE VE MEKÂN BAĞLAMI: İKİ TÜRK KADIN SANATÇI
The Context of Space and Object in Postmodern Art: Two Turkısh Women Artists
(37-50)

Arş. Gör. Esra HALICI
ORHAN PEKER VE TÜRK RESİM SANATINDAKİ YERİ
Orhan Peker and His Place in Turkish Painting Art
(51-68)

Yrd. Doç. Dr. Safiye SARI
GİYİLEBİLİR SANAT VE BEDEN SANATINDA DİJİTAL TEKSTİL TASARIM UYGULAMALARI
Digital Textile Applications in Wearable Art and Body Art
(69-85)

Yrd. Doç. Dr. Tansel ÇEBER
İZLEYİCİYİ İZLEMEK; SANAT ESERİ, SANATÇI VE İZLEYİCİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE
Watching the Audience; a Study on the Relationship between the Work of Art, the Artist and the Audience
(87-97)

Yrd. Doç. Dr. Süheyla ELMAS- Doç. Dr. Seyfullah HIZARCI
THE DIFFERENT FORM OF THE GOLDEN RATIO
Altın Oranın Farklı Formu
(99-103)

Doç. Dr. Korkmaz MERAL-Arş. Gör. Ahmet Cuneydi HAS
BATI ANADOLU TİCARETİNE YÖN VEREN BİR LİMAN: KYZİKOS ANTİK KENTİ HYTOS LİMANI
West Anatolia to Trade a Directing Port: Kyzikos Antique City Hytos Port
(105-115)

Yrd. Doç. Dr. Duygu AKAR TANRIVER
SMYRNA'DA ASKLEPİOS KÜLTÜ
Asclepius Cult in Smyrna
(117-130)

Yrd. Doç. Dr. Rabia AKARSU
ERKEN DÖNEMLERDE ANADOLU'DA ELE GEÇEN FİLDİŞİ ESERLER ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME
A General Overview on the Ivory Artifacts found in Anatolia in the Early Periods
(131-150)

Arş. Gör. Berna KAVAZ KINDIĞILI
ZEYTİNLİADA LIGHT COLORED (AÇIK RENKLİ) GEÇ ROMA SERAMİKLERİ
Light Colored Late Roman Ceramics in Zeytinliada
(151-176)

Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ-Arş. Gör. Raziye Çiğdem ÖNAL
ERZURUM/İSPİR YEDİGÖL KÖYÜNDE BULUNAN GELENEKSEL EVLER
Traditional Houses in Yedigöl Village of İspir in Erzurum
(177-195)

Doç. Dr. Gülhan ATNUR
TARİHİN TANIĞI BİR ŞAİR: BAYBURTLU ZİHNİ
A Poet Whom the History Witnessed: Bayburtlu Zihni
(197-216)

Yrd. Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAYEVA
KIRGIZ KÜLTÜRÜNDE BOZ ÜY
Boz Üy In The Kyrgyz Culture
(217-216)

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi
Journal of the Fine Arts Institute
(GSED), Sayı / Number 38, Erzurum, 2017, 131-150

ERKEN DÖNEMLERDE ANADOLU'DA ELE GEÇEN FİLDİŞİ ESERLER ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Rabia AKARSU
Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
rabia.ozcan@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi: 2017.02.21
Kabul Tarihi: 2017.03.21

Öz

Anadolu kazılarında açığa çıkarılan fildişi eserler, prestij malları içinde değerlendirilmekte ve metal, kemik gibi diğer mal gruplarına oranla sayıca daha az ele geçmektedir. Bu açıdan bakıldığında fildişi eser grubu ile ilgili olarak elimizdeki bilgiler de kısıtlı olmaktadır. Mezopotamya'dan Anadolu'ya ithal edilmiş veya çeşitli yollarla getirilmiş olan fildişi eserlerin sadece Anadolu dışında değil yerli atölyelerde de üretildiği anlaşılmaktadır. Paleolitik Çağ'dan itibaren kullanım gören fildişi hammaddesinden özellikle süslemede ve heykelcik yapımında yararlanılmıştır. Bu çalışmada, kronolojik sıra takip edilerek Demir Çağı sonuna kadar fildişi eserlerdeki gelişimin izlenilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arkeolojik kazılar, Anadolu, Fildişi

A General Overview on the Ivory Artifacts found in Anatolia in the Early Periods

Abstract

The ivory artifacts excavated in Anatolian excavations are evaluated within the prestige merchandise and are uncovered fewer in number than other groups of goods such as metal and bone. From this point of view, the information about the group of ivory artifacts is also limited. It is understood that ivory artifacts imported from Mesopotamia to Anatolia or brought in various ways are produced not only outside of Anatolia but also in domestic workshops. The ivory raw material used since the Paleolithic Age was especially used for ornamental and figurine making. In this study, it was aimed to follow the development in ivory artifacts until the end of Iron Age by following chronological order.

Key Words: Archaeological excavations, Anatolia, Ivory

Giriş

Paleolitik Çağ'dan itibaren kullanım gören fildişi, seçkin bir mal grubunu oluşturmaktadır. "Fildişi" kelimesi, oyulabilecek veya süslenebilecek kadar büyük olan ve ticari açıdan ilgi gören herhangi bir memeli dişi anlamında kullanılmaktadır (Fildişi ve Fildişi Türevleri için Tanımlama Kılavuzu: 4). Fil, mamut, düğmeli Afrika domuzu, su aygırı, gergedan gibi hayvanların dişlerinden elde edilen fildişi, sert ve mat beyaz bir yüzeye sahiptir. Dayanıklı ve işlemesi kolay olduğu için erken dönemlerden günümüze dek oymacılıkta ve süslemede kullanım görmüştür.[1] Fildişleri, plastik heykeller, kutular, levhalar ve mobilya kaplama parçaları gibi farklı biçimlerde şekil ve nesne olarak işlenebilmekteydi.[2]

Anadolu kazılarında ele geçen diğer eser grupları ile karşılaştırıldığında az sayıda fildişi eserin açığa çıkarılması ilgi çekicidir. Bu çalışmada Anadolu'da ele geçen fildişi eserler Paleolitik Çağ'dan Demir Çağı sonuna kadar kronolojik sıra izlenerek ele alınmıştır. Özellikle Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar olan fildişi eser üretimi hakkında bilgimiz oldukça kısıtlıdır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ticaretin gelişmesiyle birlikte Anadolu'da ele geçen fildişi eser sayısında bir artış görülür. Suriye ve Mısır üzerinden Anadolu'ya ithal edildiği gibi yerli atölyelerde yerli veya Suriyeli fildişi oyma ustaları tarafından fildişi eser üretimi yapıldığı da anlaşılmaktadır. MÖ 2. binyılda Kaniş-Karum, Acemhöyük, Alacahöyük ve Boğazköy kazılarında çıkan fildişi eserlere bakıldığı zaman fildişi eser oymacılığının bir gelenek haline geldiğini ve bu geleneğin MÖ 1. binyılda da gelişerek varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

MÖ 2. Binyıla Kadar Anadolu'da Fildişi Eserler

Anadolu'da en erken fildişi izlerine Paleolitik Çağ'da rastlamak mümkündür. Paleolitik Çağ'da mamutların soyunun tükenmesi üzerine Hindistan ve/veya Afrika'da yaşayan fillerin dişleri kullanılmaya başlanmıştır.[3] İlk modern insanın (Homo Sapiens Sapiens) üretime dair düşünmeye başladığı Üst Paleolitik Çağ (ykl. MÖ 50.000-12.000), aynı zamanda gelişkin mağara duvar resimlerinin ve süs objelerinin öne çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde, yumuşakça kabukları ve geyik boynuzunun yanı sıra fildişinin özellikle takı ve ince alet (bız, mızrak ucu, delikli iğne vb.) yapımında yaygın kullanımı, uzak bölgeler ile değiş tokuş yöntemiyle

[1] Dusinberre 2010: 193. Eser yapımında kullanılacak olan fildişleri önce düzeltilmekte ve tabakalar halinde açılarak ince bir dilim elde edilmekteydi. Daha sonra ise işlenmekte ve boyanmaktaydı. Fildişini yumuşatarak düzleştirmek için başvurulan antik yöntemlere bakıldığı zaman, MS 2.yüzyılın 2.yarısında Pausanias (5.12) "hem öküzlerin boynuzları hem de fillerin dişleri ateş yardımıyla düzleştirilebilir ve istenen şekle sokulur" demektedir. Theophilos (De Diversis Artibus 3.93) ise fildişinin sirke veya şarap içinde ısıtılmasını, ateş üzerinde yağ ile ovulmasını, ardından da düzleştirmek için deriye sarılmasını tavsiye eder. Fildişi oymacılığı için kullanılan aletler arasında testereler, keskiler, çeşitli boyutlarda delgiler, farklı şekil ve büyüklükte delgeçler, kazıma için sivri uçlu aletler ve perdahlama maddeleri sayılabilir.

[2] Dusinberre 2010: 193. Fildişi eser çeşitliliği konusunda, Nimrud'taki Asur saraylarında bulunan fildişi eserlere bakmak bile yeterli olacaktır: Mallowan 1966, Hermann 1986, Hermann 1992, Hermann 1996: 153-166.

[3] Dusinberre 2010: 193. Sadece gözlemle fildişinin kaynağını (Afrika veya Hindistan filleri ve bunların alt türleri gibi) tespit etmek imkânsızdır.

hammadde alışverişinin gelişmesini sağlamıştır (Lewin 1999: 182). Paleolitik Çağ buluntu yerlerinin çok olmadığı Anadolu'da bu döneme ait bilinen fildişinden eser örneği yok denecek kadar azdır. **Paşalar** kazısından fillere ait işlenmemiş fildişi örnekleri ele geçmiştir (Alpagut 1986: 8, resim 11; Alpagut 1989: 13, resim 10; Alpagut 1991: 3, resim 2). Ayrıca **Karain** kazıları sırasında bumerang biçimli tek delikli fildişinden tam bir kolye bulunmuştur **(Resim 1)** (Yalçınkaya vd. 2015: 448, resim 2).

Neolitik Çağ'da fildişi kullanımı hakkında bilgimiz **Çatalhöyük**'ten gelmektedir. Çatalhöyük Neolitik Çağ kemik endüstrisi içinde fildişi kullanımı seyrek olmakla birlikte mevcuttur (Mellaart 1967: 209; Mellaart 2001: 164 ve 168). Çeşitli hammaddelerden yapılmış Neolitik Çağ mezar hediyelerinden birisi de yaban domuzu dişinden bir gerdanlıktır (Mellaart 2001: Sayfa 164). Fildişi eser sınıfında değerlendirilebilecek olan yaban domuzu dişinden yapılmış nadir örneklerin delinmiş ve geometrik desenler kazınarak bezenmiş olduğu gözlenmiştir (Mellaart 2001: 168).

Kalkolitik Çağ'da, **Can Hasan** I. tabakaya ait şüpheli bir fildişi bilezik parçası (French 1967: 170) dışında Samsat Höyük XXVI. tabakadan ele geçen Geç Kalkolitik Çağ'a ait taştan bir damga mühür önemlidir. Mührün üstünde yuvarlak oyuklara fildişi kakma yapılmıştır (Özkan ve Öztan 2009: 417, resim 6). Mühür, Obeyd Dönemi mühürlerine benzemekte ise de özellikle bu tarz kakmalı örnekler Kuzey Irak'tan bilinmekte olup buradan gelmiş olabileceği düşünülmektedir.

Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da bilinen fildişi eserler, arkeoloji dünyasına "Dorak Olayı" olarak yansımış olan Dorak mezarlık alanından geldiği şüpheli olan eserler arasında geçmektedir.[4] Ele geçen buluntular arasında fildişi tarak ve fildişi kabzalı bir kılıç da yer almaktadır.

MÖ 2. Binyıldan MÖ 1. Binyıla Kadar Anadolu'da Fildişi Eserler

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yoğunluk kazanan bölgelerarası ticari ilişkiler ile birlikte Anadolu'da kazılardan ele geçen fildişi eserlerde bir artış söz konusudur. Bu dönemde Mısır veya Hindistan'dan gelen fildişi Anadolu'ya hammadde olarak Mısır ve Suriye tarafından sağlanmaktadır (N. Özgüç 2002: 499). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kültepe/Kaniş-Karum, Acemhöyük, Hitit Krallık Çağı'nda Alacahöyük ve Hitit İmparatorluk Çağı'nda Boğazköy'de çok sayıda fildişi eser ortaya çıkartılmıştır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı Fildişi Eserleri (MÖ 2000-1700)

Çoğunluğu Kültepe'de ele geçen binlerce çivi yazılı tablette ilginç bir biçimde ev eşyası veya ticaret malı olarak fil veya su aygırı dişinden söz edilmez. Ancak Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın iki önemli ticari merkezi konumunda olan

[4] TAY IVa (ETÇ cildi): "Dorak" maddesi. Dorak mezarlık alanı, Marmara Denizi'nin güneyinde Bursa ili Dorak köyü sınırları içindeki bir tepede yer alır. Burada yapılan kaçak kazılarda ortaya çıkartılan taş sanduka krali iki mezarda ele geçirildiği söylenen ve ETÇ III'ün sonlarına tarihlenen eserler ilk defa *Illustrated London News* adlı İngiliz dergisinde yayınlanmıştır. Halen nerede oldukları bilinmeyen Dorak eserlerinin J. Mellaart tarafından izinsiz bir kazı sonucunda ortaya çıkartıldığı iddia edilmiş veya bunların sahte olabilecekleri söz konusu olmuştur.

Kültepe/Kaniş-Karum ve Acemhöyük saraylarında, evlerinde ve mezarlarında önemli miktarda fildişi eser ele geçmiştir. Ayrıca Acemhöyük saraylarında fildişi işlenen atölyelerin varlığı da saptanmıştır (N. Özgüç 2002: 498).

Tasvirli fildişi eserlerin en eskisi **Kaniş-Karum** II tabakasına (MÖ 1945-1835) aittir. Kapağı kaybolmuş dört köşeli *fildişi kutuda* alçak kabartma şeklinde bir aslan betimi işlenmiştir (N. Özgüç 2002: 499). Kaniş-Karum Ib tabakasına (MÖ 1800-1730) ait *"fildişi çıplak tanrıça heykelciği"* olarak adlandırılan eser, bir evin stelli odasının tabanı altındaki küp mezarda bulunmuştur (Resim 2) (Özgüç 2005: 205 vd.). 9.4 cm uzunluğunda olan eser su aygırı dişinden yapılmıştır. Yüksek tahtında oturan ve göğüslerini elleriyle alttan tutan bir çıplak tanrıça figürünü tasvir etmektedir. Heykelciğin doğal bir şekilde işlenmiş dolgun ve etli yüzü, basık alnı ve düz burnu tipik Anadolu fizik yapısına uygundur (Özgüç 2005: 207; Bilgi 2012: 362, res. 1040).

Kaniş-Karum Ib tabakasıyla çağdaş **Acemhöyük** III tabakasına ait Sarıkaya Sarayı'nda bulunmuş olan zengin fildişi eserler arasında çıplak tanrıça heykelciği ile aynı üslubu paylaşan örnekler, bu çağda Anadolu'da fildişi işçiliğinin gelişmiş olduğunu belgelemektedir. Bu çağda Anadolu'da, Suriye'den ithal edilen ham fildişinin bir kısmını işleyen yerli atölyelerin ve becerikli ustaların varlığı, Acemhöyük'te işlenmemiş, yarı işlenmiş ve atık fildişlerinin bulunması ile kanıtlanmıştır (N. Özgüç 2002: 499; Öztan 2004: 15).

Fildişi ve su aygırı dişinden yapılmış olan mobilya parçaları, oyun tahtaları, aplik ve kutular, Sarıkaya Sarayı'nın lüks eşyaları arasındadır. Ayrıntıları incelendiğinde her birinin aynı atölyede işlenmiş olduğu kolayca anlaşılabilmektedir. İnsan, hayvan ve grifon heykelcikleri ve levhacıklarındaki tasvirlerde üslup birliği belirgindir. Bazı örneklerde, günümüze kadar korunmuş kırmızı boyalar, altın kaplamalar, bu eşyaların ne denli göz alıcı olduklarını gösterir (N. Özgüç 2002: 498). Parçalar halinde ele geçen fildişi eserler arasında bir insan kolu, bir oyun tahtası parçası ile bir kutu parçası, kuş heykelciğine ait bir kanat parçası ile çeşitli ince levha parçaları bulunmaktadır.[5]

Geçirdikleri yangından dolayı Acemhöyük fildişi eserlerinde bir takım fiziksel değişimler söz konusu olup bazı eserler biçimlerini kaybetmişlerdir (N. Özgüç 1966: 16). Bunlardan bir mobilyaya ait olduğu anlaşılan ve arka bacakları üzerinde oturur biçimde tasvir edilmiş *fildişi aslan heykelciğinin* rengi, yangından dolayı grileşmiştir (N. Özgüç 1966: 16; Lev. XIX 1 a, b, c). Bundan başka, bir heykelciğe ait irice *kadın başının* oval biçimi ve genel yüz hatları Kaniş Karum Ib tabakasında bulunmuş fildişi çıplak tanrıça heykelciği başı ile hemen hemen benzerdir **(Resim 3)** (N. Özgüç 1966: 18).

New York-Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki fildişi eserlerden oluşan *Pratt Koleksiyonu*, 1933 yılında yayınlanmasıyla dikkatleri üzerine çekmiştir (N. Özgüç 1966: 17; Detaylı bilgi için bkz. Dimand 1936: 221-223; Dimand 1937: 88-90). Koleksiyonda yer alan 35'den fazla eser, Acemhöyük'teki yanmış Sarıkaya

[5] N. Özgüç 1966: 16; Lev XIX 2, XX 1-4. Acemhöyük oyun tahtası, Önasya'da geniş bir şekilde yayılmış olan Mısır kökenli "58 delik oyunu" araçlarının bir örneğinin parçasıdır (N. Özgüç 1966: 21).

Sarayı'ndan köylüler tarafından çıkarılarak satılan eserlerden oluşmaktadır. Yangına maruz kaldıklarından kireçleşmiş, kırmızımsı gri ve pembemsi bir renk almışlardır. Ancak bir kısmının üzerinde kırmızı boya ve altın safihalar korunmuştur. Pratt Koleksiyonu'nda yer alan Acemhöyük kökenli fildişi eserler arasında en önemli grubu *dişi sfenks heykelcikleri* **(Resim 4)** (N. Özgüç 2002: 498, res. 5) *ve oturan aslan kabartmalı plaklar* **(Resim 5)** oluşturur (N. Özgüç 1966: 18). Acemhöyük mobilyaları, dişi sfenks heykelcikleri ve oturan aslan kabartmalı plaklar dışında *avlanan aslanlar* (N. Özgüç 2002:498, res. 4)*, başlarını arkaya çevirerek oturan ve sırtları birer şahin tarafından gagalanan hayvanlar* ve *boynuzlu grifon* (N. Özgüç 1966: 18) gibi çağdaş Anadolu mühür sanatının sevilen motifleriyle de süslenmiştir.

Acemhöyük-Sarıkaya Sarayı'nın seçkin fildişi eserleri arasında yekpare *fildişinden yapılmış tasvirli kutu* oldukça dikkat çekicidir **(Resim 6)** (N. Özgüç 1976: 547-552; Lev. I-V; N. Özgüç 2002: 499, res. 6-7). Her tarafı kabartmalı olan kutunun dört yüzünden ikisi yangın nedeniyle çok zarar görmüştür. Kareye yakın yüzler bir çerçeve içindedir ve ortadaki bölme bandı ile ikişer tasvir alanına ayrılmıştır. Dış çerçeve altın çemberli bakır, bölme bandı demir çiviler ve lapislazuli kurslarla bezenmiştir (N. Özgüç 2002: 499, res. 7). Sekiz tasvir alanından ancak dördü (A, C yüzleri) tam veya kısmen korunmuştur. A yüzünün ana konusu, kırda, yarı mitolojik bir atmosferde tahtında oturan krala, yedi adamdan ilkinin bir balık, dördünün dönüşümlü olarak sırığın iki ucuna bağlı balık ve içki kaplarını, altıncının keçiyi, yedincinin maymunu sunmasıdır. Hediye getirenlerin belden yukarılarının çıplak oluşu ve armağanlarını sırıkla taşımaları, Eski Suriye üslubundaki mühürlerde de rastlanan bir özelliktir (N. Özgüç 1976: 548-549, 551; Lev. II-III; N. Özgüç 2002: 499). Oldukça iyi korunmuş olan C yüzünde, üst ve alt panonun konusu avlanan aslanlardır (N. Özgüç 1976: 549-550; Lev. IV-V; N. Özgüç 2002: 499). Yüz ayrıntıları bakımından Acemhöyük fildişi sfenks ve aslanlarına benzemektedirler (N. Özgüç 1976: 551).

Acemhöyük fildişi kutusu, Önasya fildişi sanatında, tunç ve demir çiviler, lapis lazuli kurslarla bezenmesi ve çok kalabalık figürlerin yer aldığı kabartmaları bakımından eşsiz bir eserdir. Kabartmalarda var olan çeşitli üslup özellikleri nedeniyle, yapıldığı ülkeyi saptamak zordur. Taşıdığı Suriyeli ve Anadolulu unsurlar sebebiyle, N. Özgüç tarafından bu eserin Suriye ve Anadolu medeniyetlerinin karşılaştığı bir bölgede yapılmış olduğu düşünülmektedir (N. Özgüç 1976: 552). Kargamış kralı Aplahanda'nın Acemhöyük ile olan ilişkileri göz önünde tutulursa, *Kargamış,* kutunun yapım yeri için iyi bir aday olabilir. V. Sevin'e göre, bu kutu, Orta Anadolu'ya Kuzey Suriye'den ithal edilmiş olmalıdır (Sevin 2003: 131).

Hitit Krallık Çağı Fildişi Eserleri (MÖ 1700-1400)

Hititlere ait çivi yazılı tabletlerde, fildişinden çeşitli eserlerin üretildiğinden ve fildişinin mobilyalarda kakma olarak kullanıldığından bahsedilmektedir (N. Özgüç 2002: 498). Taraklar, yün tarakları, saç tokaları, makyaj aletleri, mobilyalar, müzik aletleri, heykelcikler metinlerde adı geçen objelerden bir kısmıdır (Güterbock 1971: 1-17). Dışarıdan ithal edilen "fildişi", Sümerce *LÚ.AM.Sİ* ve Hititçe *lahpa-* anlamına gelir (Darga 1992: 110). Buna karşılık bu metinlerle çağdaş Hitit kentlerindeki

yapılarda, beklenenden daha az sayıda fildişi eser bulunmuştur. Sayıca az da olsalar, Hitit sanatının tanımında seçkin eserler olarak yer bulmuşlardır.

Hitit Krallık Çağı'na ait fildişi örneklerini daha çok **Alacahöyük** kazılarından bilmekteyiz. Bunlardan birincisi, Alacahöyük 2. kültür katından ele geçen fildişinden doğal görünümde biçimlendirilmiş *dizleri üzerine çökmüş çocuk görünümlü bir heykelciktir* **(Resim 7).** Gergedan dişinden yapılmıştır. Düzgün taranmış saçları ve oyukcuk olarak işlenmiş gözleri ile Mısır uygarlığı figürlerini anımsatmaktadır (Koşay ve Akok 1966: Lev. 31, 14; Bilgi 2012: 390, res. 1089). Alacahöyük'ten gelen bir diğer fildişi eser, Mısır uygarlığının önemli bir mitolojik bireyi olan *ayakta duran Tanrı Bes heykelciğidir* **(Resim 8)** (Koşay 1938: Lev. XLIV; Bilgi 2012: 390, res. 1090). Alacahöyük'te bulunmuş olan diğer fildişi eserler bir mobilyaya ait üç fildişi levha üzerinde gösterilmiş *birer aslan kadın tasvir* ile *boğa-adam heykelciğidir* (N. Özgüç 2002: 498).

Hitit İmparatorluk Çağı Fildişi Eserleri (MÖ 1400-1200)

Anadolu'da Hitit İmparatorluk Çağı'nda Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda olduğu gibi yerli atölyelerin fildişi işçiliğini devam ettirdiklerini Hitit metinlerinden ve az sayıda da olsa arkeolojik eserlerden öğrenmekteyiz (N. Özgüç 2002: 499). Hitit İmparatorluk Çağı'nda ele geçen fildişi eserler, genellikle küçük boyutlu kült objeleri olarak karşımıza çıkar. Bunlar arasında Hurri etkisinin yoğun olarak görüldüğü ve Boğazköy'de açığa çıkarılan "dağ tanrısı heykelciği", "dans eden savaşçı tanrı heykelciği", Boğazköy'ün "üçlü tanrı grubu" en çok bilinenlerdir.

Boğazköy'de bulunan *"fildişi dağ tanrısı heykelciği"*, başında Eski Babil stilinde boynuzlu sivri başlığı ve dağ sembolleri olan pullu, uzun konik eteği ile dağ tanrısı ikonografisini yansıtmaktadır **(Resim 9)** (Darga 1992: 110, res.111; Bilgi 2012: 421, res. 1130). Eser, Yazılıkaya'da Tanrı Teşup'un bastığı dağ tanrıları ve İmamkulu kaya kabartmasının iki dağ tanrısıyla (Namni ve Hazzi) yakınlık göstermektedir. Muhibbe Darga'ya göre, bu fildişi heykelcik, değişik bir üslup taşımasına karşın, olası yabancı bir sanatçı tarafından, yerel işçilikte yapılmış bir Hitit yapıtı izlenimini vermektedir (Darga 1992: 110). Boğazköy'de 7 nolu Tapınak buluntuları arasında ele geçen *"fildişi dans eden savaşçı tanrı heykelciği",* Yerkapı sfenksleri ile çok benzerdir **(Resim 10)** (Darga 1992: 110; Neve 1992: Abb. 82; Bilgi 2012: 421, res. 1129). 20 nolu tapınak alanında ele geçen *"üçlü tanrı grubu"* betiminde, fildişinden bir plaka üzerine işlenmiş olarak kanatlı güneş kursu altında üç tanrı (ortada Fırtına Tanrısı, iki yanında da oğulları Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrıları) yan yana bir kaide üzerine basmaktadır **(Resim 11)** (Neve 1992: Abb. 81; Alp 2003: 37, resim 30; Bilgi 2012: 421, res. 1131).

Boğazköy'de bahsi geçen bu eserler dışında fildişinden oyulmuş bir keçi kabartması (Neve 1984: 145) ile fildişinden iki mühür (Neve 1987: 234; Seeher 2007: 30, resim 8) ele geçen diğer fildişi eserler arasında sayılabilir.

Fildişi Eserlerin Ele Geçtiği Diğer MÖ 2. Binyıl Yerleşimleri

Uluburun batığının (MÖ 14.yy sonları) zengin hammadde ve buluntuları arasında fil ve su aygırı dişleri ile fildişi eserler de dikkati çekmektedir. Erken dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de ham fildişinin Suriye veya Afrika'dan ithal edildiği düşünülmektedir. [6] Uluburun gemisi, bir fildişi parçası ve 14 su aygırı dişi taşımaktaydı (Pulak 2006: 79 ve 585). Fildişi ve su aygırı dişlerinin Geç Tunç Çağı'nda Ege Bölgesi ve Orta Akdeniz'e Uluburun önünde batmış olan gemi türünden gemilerle ulaştığı anlaşılmaktadır (Pulak 2006: 80).

Uluburun Gemisi'nde bulunan prestij malları arasında fildişinden kanat biçimli kapakları olan ördek biçimli iki adet kozmetik kutusu (Pulak 2004: 85; Pulak 2006: 85), yumruk biçiminde bir sapla biten bir kozmetik kaşığı (Pulak 2006: 608), insan biçimli bir kulp (Pulak 2006: 608) ve su aygırı dişinden yontulmuş koç boynuzu biçimli bir trompet (Gates 1994: 258, fig. 4) yer alır. Çift kanatlı ördek kutular Suriye-Filistin Bölgesi'nde ve Kıbrıs'ta gözlemlenmektedir (Pulak 2006: 85). İnsan biçimli kulp olasılıkla bir akrobatı canlandırmaktadır ve nesnenin üslubunda bir Mısır etkisi hâkimdir. Suriye-Filistin bölgesine has olan trompet olasılıkla gemideki ayinlerde kullanılmış olmalıydı (Pulak 2006: 85). Söz konusu eserler dışında ele geçen bir Kenan kılıcının kabzası, fildişi ve abanoz levhalarla kaplanmıştır. Kenan kılıcı ile birlikte ele geçen iki hançerden birisinin kabzasına da fildişi ve abanoz kakılmıştır (Pulak 2006: 86; Pulak 1988: 20, fig. 20; 22, fig. 23-24). Gemide, fildişi menteşeli, açılıp kapanabilen iki şimşir levhadan oluşan iki adet yazı tableti de bulunmuştur. Levhaların iç tarafındaki balmumu yazı yüzeyleri zamanla erimiş, içerdikleri metin maalesef zamanımıza ulaşamamıştır (Pulak 2004: 88).

Oylum Höyük kazılarında Geç Tunç Çağı yapı evresinde dolgu toprağı içinden fildişi plakalar ele geçirilmiştir (Özgen vd. 2012: 508).

Aççana Höyük'te Geç Tunç Çağı'na tarihlenen (MÖ 14.yy.) ve 4 kişinin gömülü olduğu alçı kaplı bir mezarda ölü hediyeleri arasında çok sayıda altın, akik, fildişi, kehribar ve cam boncuk dikkati çekmektedir (Yener vd. 2005: 48, resim 7). Geç Tunç Çağı I evresine ait 17-18 yaşlarında bir genç kıza ait iskeletin açığa çıkarıldığı bir çukurdan, bir adet ağırşak ve kemik alet ile birlikte fildişinden yapılma, geometrik motiflere sahip bir silindir mühür ele geçirilmiştir (Yener ve Akar 2013: 336, resim 3, çizim 2).

1930-1940'lı yıllarda Alalah'ta L. Woolley tarafından gerçekleştirilen kazılar sonucunda bulunan binlerce çanak çömlek, fildişi, metal ve cam eser üzerinde yakın zamanda restorasyon ve koruma çalışmalarına başlanmıştır (Yener ve Akar 2015: 348). Bunlar arasında, 1930'lu yıllarda açığa çıkarılan Orta Tunç Çağı'na ait VII. Tabaka Sarayı'nın ambar bölümünde iki adet çok iyi şekilde korunmuş fildişleri

[6] Erken metinlerde Mısır kral ailesinin Suriye'de katıldığı fil avları betimlenir. Kazılarla ortaya çıkarılan su aygırı iskeletleri bu hayvanların o dönemde İsrail'in kıyı şeridinde yer alan ve günümüzde Hayfa Kenti'nin bulunduğu bataklık alanlarda otladığına işaret eder. Ayrıca Amarna tabletlerinde, saraylar arası gönderilen hediyeler arasında bahsedilen fildişlerine Uluburun Gemisi'nde de rastlanmaktadır (Pulak 2006: 79). Mısır mezar resimlerinde vergi olarak taşınan fildişleri de betimlenmiştir (Pulak 2006: 92, res. 46).

bulunmuştur. Bu fildişlerinden nispeten daha iyi korunagelmiş olan parça yeni Hatay Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmeye başlamıştır (Yener ve Akar 2015: 349, resim 1).

Ovaören Höyüğü'nde, Orta Demir Çağının erken mimari evresinin altındaki seviyelerde Orta Demir Çağının başlarına ve Geç Tunç Çağına ait seramik örnekleri ile birlikte ele geçen yuvarlak formlu ve bezemeli fildişi süs eşyası, üzerindeki sarmal motifler ve yaprak biçimli bezeme ile dikkat çekicidir (Şenyurt vd. 2014: 64, resim: 3). Söz konusu fildişi süs eşyasının en yakın benzerleri Alişar'ın Hitit İmparatorluk Çağı tabakasından bilinmektedir (von der Osten 1937: 243, fig. 274).

Çadır Höyük'te MÖ 2. Binyıla olasılıkla Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait bir konutsal alanda fildişinden oyulmuş bir uçan kuş şekilli süs eşyası bulunmuştur (Şerifoğlu vd. 2016: 308, resim 8).

Bakla Tepe'de Geç Tunç Çağı'na ait mezar odası tabanı üzerinde ölü hediyesi olarak daha çok fildişi örnekler tespit edilmiştir. Miken kültürünü yansıtan buluntular arasında fildişinden üzerinde hasır motifleri bulunan bir tarak, aplik olarak kullanılan rozetler ve zambak şeklinde plakalar, çeşitli kolye taneleri ve bir ağırşak dikkati çeker (Erkanal ve Özkan 1998: 403, resim 4).

MÖ 1. Binyıldan 4. Yüzyıla Kadar Anadolu'da Fildişi Eserler (MÖ 1200-330)

MÖ 2. Binyılda olduğu gibi MÖ 1. Binyılda da fildişi eserlerde Anadolulu unsurların görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Anadolu Demir Çağı uygarlıklarından Urartu, Frig ve Lidya krallıklarına ait kent kazılarında ele geçen buluntulara bakıldığında, bir zenginlik simgesi sayılan fildişinin, daha çok heykelcik yapımında ve mobilyaya ait süsleme unsuru olarak kulanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Homeros'un bu noktada Lidyalı kadınları fildişi boyama konusunda örnek göstermesi önemlidir (Dusinberre 2010: 191).

Urartu Krallığı Fildişi Eserleri (MÖ 850-650)

Asur yazılı kaynaklarında fildişinden birçok eserin tapınaklara armağan olarak koyulduğundan bahsedilse de Toprakkale, Altıntepe ve Ermenistan sınırlarındaki Karmir-Blur kazılarında bulunan az sayıda fildişi eser dışında başka buluntu açığa çıkarılamamıştır.[7] Fildişi eserlerin ortaya çıktığı söz konusu kalelerin inşa tarihleri dikkate alınırsa bu sanat dalının MÖ 8.yy.ın sonu ve 7.yy.ın ilk yarısında yaygın olarak kullanıldığı ortaya çıkar (Çilingiroğlu 1997: 148).

Van-Toprakkale'de Haldi Tapınağı'nda fildişinden çok sayıda oyma parçası (van Loon 1966: 131-134; Barnett 1950: 16-29), aslan heykelciklerine ait parçalar (van Loon 1966: 134) dışında tunçtan bir sfenks heykeline ait fildişinden yapılmış bir yüz (Bilgi 2012: 526, res. 1162; Piotrovsky 1969: pl. 101) ele geçmiştir. Ayrıca ele

[7] Çilingiroğlu 1997: 146. Musasir kentinin yağmasını anlatan Asur kralı II. Sargon, kentten ve Haldi tapınağından ganimet olarak çeşitli fildişi eserler aldığını söylemektedir. Bu kayıtlardaki fildişi eserlerin kazılarda bulunan eserlerin sayısı ile çelişmesinin başlıca nedeni, Musasir Tapınağı'na armağan olarak sunulan tüm eserlerin Urartu üretimi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bölgesinin önemli bir kutsal kenti durumundaki Musasir kentindeki Haldi Tapınağı'na sadece Urartu ülkesinden değil, diğer birçok komşu ülkeden armağanlar gönderilmiş olmalıdır. Bu nedenle, kentten yağma edilen ve Asur'a taşınan birçok fildişi eşyanın, bu komşu ülkelere ait olması kuvvetle muhtemeldir.

geçen fildişinden çıplak olarak işlenmiş kadın heykelciği **(Resim 12)** (van Loon 1966: 132, pl. XXXIV; Çilingiroğlu 1997: 146) ve ayakta duran erkek heykelciği **(Resim 13)** (van Loon 1966: 131, pl. XXXIIIa), kartal başlı grifona ait bir levha **(Resim 14)** (van Loon 1966: 134, pl. XXXIIIb) Kuzey Suriye (Geç Hitit) sanatı etkileri taşımaktadır (Çilingiroğlu 1997: 146). Çift kanatlı olarak gösterilen kartal başlı grifon ile benzer diğer fildişi eser, Altıntepe kazılarında ortaya çıkartılmıştır. Urartu egemenlik sahası içinde bulunan fildişi eserlerin en güzel örneklerini oluşturan kuşbaşlı insan motifinin, çağdaş Kuzey Suriye Kent Devletleri sanatında çok yaygın kullanımı olduğu bilinmektedir (Çilingiroğlu 1997: 146).

Erzincan-Altıntepe'deki Urartu tapınağının bir galerisinde ve Urartu beylerinin mezarlarında bulunmuş olan fildişi eserlerinin çoğunu mobilya aksamları oluşturmaktadır (Özgüç 1969: 52-54, Lev. XLVIII, 1-3; Lev. XLVIII, 4; Res. 49.; Lev. LII, 9; Res. 50.; Lev. LII, 10; Res. 51.; Lev. LII, 11; Res. 52). T. Özgüç'ün Altıntepe'den gelen fildişi eserlerden bahsettiği çalışmasında 10 gruba ayrılan eserler içerisinde öne çıkanlar arasında kartal başlı grifonlar **(Resim 15)** (Özgüç 1969: 39; Lev. XXXII, 1-2; XXXIII, 1-2; XLIX, 1; Res. 36, 37, 38; Lev. B, 3-4; Çilingiroğlu 1997: 146), aslan heykelleri **(Resim 16 ve 17)** (Özgüç 1969: 42; Lev. XXXIV-XXXV; Res. 39-40; Özgüç 1969: 44-45; Lev. XXXVIII, 1-2; Res. 41-44), kakma fildişi işçiliğine ait iki insan yüzü (Özgüç 1969: 48, Lev. XLV, 1-2; B, 1-2), kanatlı güneş kurslarına ait üç parça (Özgüç 1969: 50, Lev. XLVII, 1-3; Res. 46-47), kale modeli[8] bulunmaktadır (Özgüç 1969: 3). Altıntepe'nin öne çıkan fildişi eserlerinden olan *oturan aslan heykelciği* ile *yatan aslan heykelciği,* Sakçagözü'ndeki kapı aslanlarına benzerlikleriyle dikkati çekmektedir (Özgüç 1969: 42).

Altıntepe'de fildişi eserlerin Urartu mezarlarında ölü hediyesi olarak bırakıldığına dair örnekler de ele geçmiştir. 1960 senesinde açılan 2 nolu mezarda fildişinden bir allık kutusunun el şeklindeki küçük kapağı bulunmuştur (Özgüç 1969: 55; Lev. XLIX, 2; Res. 56). 3 nolu mezarda birbirinin aynı olan dört tane stilize "kutsal hayat ağacı" plakı ele geçmiştir **(Çizim 1)** (Özgüç 1969: 56; Lev. L, 1-4; Res. 57). Bunların simetrik bir düzen halinde, bir mobilyayı veya kutuyu süslediği anlaşılmaktadır. Bu plaklar, Urartu sanatında çok görülen kutsal hayat ağacı motifinin yerli ustalar tarafından işlendiğini ortaya koymaktadır.

H.V. Herrmann (Herrmann 1966: 104, not: 72) Altıntepe'den ele geçen fildişi eserlerin Kuzey Suriye, E. Akurgal (Akurgal 1968: 75 vd.) ise stilistik özellikleri nedeniyle Asur üretimi olduğunu önermiştir. Geç Hitit Kentleri'nin Urartu fildişi sanat eserlerine etkisinin her eserdekinden daha fazla olmasının sebebi M. van Loon'a göre (van Loon 1966: 133), Suriye'nin bütün Batı Asya'ya fildişi sağlaması olmalıdır. V. Sevin'e göre (Sevin 2003: 229), Altıntepe'den gelen aslan heykelcikleri, gerek teknik ve gerekse biçem yönünden tümüyle Urartulu özellikler taşırlar. T. Özgüç (Özgüç 1969: 47 ve dipnot 71), Altıntepe'den ele geçen oturan aslan heykeli ve diğer fildişi eserlerin Urartu Sanatı içinde değerlendirilmesi gerektiğini ancak Suriyeli ustalar tarafından yapılmış olduğunu önermektedir. Söz

[8] Özgüç 1969: 52, Lev. XLVII, 4; Res. 48, Yük: 4.7 cm. Kemerli kapısı ve tepesinde dendaneleri vardır. Buna çok benzeyen ağaçtan bir kale modeli Altıntepe'de, mezarda; fildişinden olanı da Karmir-blur'da bulunmuştur.

konusu eserlerde, Geç Hitit (Kuzey Suriye) ve Asur etkisi kaçınılmazdır. Aslan heykelciklerinin ve kartal başlı ve insan gövdeli grifon kabartmalarının üslup açısından en yakın benzerleri, Sakçagözü, Karatepe, Kargamış ve Zincirli gibi Kuzey Suriye Kent Devletlerinde bulunabilir (Çilingiroğlu 1997: 148). Urartular da Suriye'nin tesiri ile fildişi atölyeleri kurmuşlardır. Bunlarda, bizzat Suriyeli sanatkârlar da çalışmış olabilir; fakat bu sanatı yerlilerin de öğrendiği bir gerçektir. Yerli sanatkârlar kendi atölyelerinde hem yerli üslupta, hem de Suriyeli ustalarından öğrendikleri o dönemin Kuzey Suriye üslubunun kuvvetli tesiri altında eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserlerin Urartu atölyelerinde meydana getirildiğini gösteren diğer bir önemli veri, Altıntepe'de işlenmemiş, ham fildişi malzemenin bulunmasıdır. Bu yerli atölyelerin varlığı için kuvvetli bir kanıttır (Özgüç 1969: 47 ve dipnot 71; Sağlamtimur 2009: 487).

Frig Krallığı Fildişi Eserleri (MÖ 950-330)

Frig Krallığı'nın başkenti **Gordion'da** Kral Midas dönemine tarihlenen (MÖ 723-677) daha çok mobilyacılıkla ilgili olarak çalışan bir fildişi atölyesi bulunmaktaydı (Sevin 2003: 256). Ancak fildişi oymacılığı, ahşap oymacılığı kadar çok gelişmiş değildi. Gordion'a gerek hammadde gerekse işlenmiş durumda Kuzey Suriye'den fildişi gelmiş olmakla birlikte, yerli atölyenin kendine özgü bir stili vardır. Büyük Megaron'dan ele geçen fildişinden küçük levhalardaki silahlı süvari (Bilgi 2012: 584, res. 318-319), keçi (Sevin 2003: 256) ve geyik kabartmaları, ince bacakları üzerinde yükselen hantal hayvan gövdeleri ve baklava dilimi biçimli gözleriyle Kuzey Suriye, Fenike, Asur ve hatta Urartu'dan tümüyle farklı ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan beri etkin Orta Anadolu'ya özgü bir atölyenin ürünleridir (Sevin 2003: 276). Kent merkezi dışında Gordion'daki tümülüslerden ahşap tabuta ait fildişinden süslemeler, iğne, ağırşak, kolye süsü gibi buluntular da ele geçmiştir (TAY 6a (Demir Çağ cildi): Gordion Tümülüs 2, A, B, C, W maddeleri).

Orta Anadolu'nun dağları arasında geniş bir şehir olan **Kerkenes Dağ'da** bulunan *işlenmiş fildişi levha* dikkat çekicidir **(Resim 18)** (Summers ve Summers 2007: 122; Dusinberre 2010: 194, resim 4). Eser, altın yaldız ve kehribar ile kakmalı kabartma bir mobilya paneli ile bir erkek-bir dişi şeklinde sıralanmış beş hayvanın olduğu (keçi, koyun ve koç) bir frizden oluşmaktadır. Söz konusu fildişi panel, olasılıkla düz arkalıklı göz alıcı bir sandalye veya tahtın arkasına ait bir kakmayı süslemekteydi. Panelin teknik, üslup ve ikonografisi, İskit Kafkasları ve Orta Asya, İran, Büyük Mezopotamya, Orta ve Batı Anadolu ile Doğu Akdeniz gibi çeşitli bölgelerle karşılaştırılabilecek bir çeşitlilik sunmaktadır. Dusinberre, panelin üretimi için İran, Mezopotamya ve Transkafkasya'nın köklü görsel sanatlarından bilgilenmiş Lidya veya Batı Anadolu kökenli bir teknik geleneğin varlığını ileri sürmüştür (Dusinberre 2010: 194, resim 4).

Kerkenes Dağ kazıları sırasında geniş bir bina içinde kazılan bir odada 500'den fazla işlenmiş kemik ve fildişi kakma parçası ile bu binanın doğusunda az işlenmiş fildişi örnekleri ve fildişinden oyma plak açığa çıkarılmıştır. Tüm bunların olasılıkla

fildişi ve kemik eser üretim sürecine ait parçalar olabileceği düşünülmektedir (Branting vd. 2016: 5, res. 7).

Orta Anadolu'da Frig Dönemi'ne ait yerleşmelerde yapılan kazılarda fildişinden çeşitli mühürler bulunmuştur. **Oluz Höyük'ün** 4. tabakasında dolgu toprağı içinden Geç Frig Dönemi'ne tarihlendirilen (MÖ 6.yy) ve baskı yüzünde aslan-ceylan mücadelesinin betimlendiği silindir gövdeli bir fildişi mühür (Dönmez 2011: 97, resim 9) ile **Kaman-Kalehöyük**'ün II. tabakasında fildişinden bir damga mühür (Mikami ve Omura 1988: 4, resim: 15-9) ve koni şeklinde fildişi mühür (Omura 1995: 319) ele geçmiştir.

Lidya Krallığı Fildişi Eserleri (MÖ 695-547)

Lidya'da fildişi ve kemik oymacılığı oldukça gelişmiş olduğu, Ünlü ozan Homeros'un Lidya'nın fildişi oymalarından övgüyle söz etmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgiye rağmen bugüne kadar başkent Sardes kazılarında ele geçen fildişi eser sayısı çok azdır (Sevin 2003: 294).

Sardes'te bulunan fildişi nesneler bu lüks malzemenin çeşitli ortamlarda kullanıldığını göstermektedir (Dusinberre 2010: 193). Bunlardan birisi, olasılıkla bir at koşum takımı süsü olan fildişi geyik çok zarif oyulmuştur **(Resim 19)** (Dusinberre 2010: 193; No. 53; Res. 1). Eser, Arkaik Lidya tabakalarında (MÖ 6.yy.ın başları) ele geçmiştir. Ayrıca yine arkaik tabakalarda bulunan fildişinden "hayvan üslubunda" oyulmuş iki kın ucundan biri henüz bitmemiş halde ele geçtiği için yerel üretim olabileceği düşünülmektedir (Dusinberre 2010: 193; No. 54-55; Res. 2). Sardes'teki mezarlarda da çeşitli fildişi parçaları ele geçmiştir. Bunların boyutları, ince uzun şeritlerden mobilya kakması veya belki de bıçak sapı olarak kullanılabilecek silindirlere kadar değişmektedir.[9]

MÖ 7.yy sonu-6.yy başlarında Batı Anadolu'da etkin olan fildişi atölyesi/atölyelerinin varlığı, Efes Artemis Tapınağı'na sunulmuş adak heykelcikleri ile Elmalı yakınlarındaki Bayındır Tümülüsleri'nde bulunmuş olan heykelciklerden anlaşılmaktadır (Sevin 2003: 294). Sardes'te nispeten birkaç fildişi nesne bulunmuş olmasına rağmen, Lidya bölgesinde yer alan Efes (Bammer 1984) ve Elmalı-Bayındır Tümülüslerinde (Özgen ve Özgen 1988; Özgen 1994: 324-325) ele geçen fildişi heykelcikler ile Frig bölgesinde yer alan Kerkenes Dağ'da (Dusinberre 2010: 194, resim 4) bulunan fildişi levha, Lidya ve Frigya arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemlidir.

Efes Artemis Tapınağı'na sunulmuş olan adak heykelciklerinin ilk grubu, Samos ve Efes etkileri taşıyan rahibe figürlerinden oluşmaktadır **(Resim 20)** (Sevin 2003: 294; Bilgi 2012: 588, res. 1195, 1196, 1197 ve Seipel 2008: 227, 109; 229, 112; 231, 114). Diğerlerinden farklı özelliklere sahip kadın figürlerinden biri, ellerinde kabartma olarak yapılmış olasılıkla atmaca türü kuş figürleri ile gösterilmiştir (Bilgi 2012: 588, res. 1204). Bir diğerinin başında, ucunda olasılıkla bir

[9] Dusinberre 2010: 193. Şimdiye kadar Sardes'te bulunmuş önemli bir fildişi nesne, kriselafantin bir kadın heykelciğinin parçası olabilecek Akhaemenid Pers dönemine ait küçük bir baştır (Dusinberre 2010: 193; No. 52; Res. 3). Bu baş, olasılıkla Ay tanrıçası Artemis'e hizmet eden bir rahibeye ait olmalıdır (Sevin 2003: 294).

atmaca figürü olan oldukça uzun bir direk görülür (Bilgi 2012: 588, res. 1205). Fildişinden erkek betimlemelerinden oluşan ikinci grup, büyük olasılıkla çağdaş antik belgelerde adı geçen hadım rahiplerini yansıtmaktadırlar **(Resim 21)** (Bilgi 2012: 593, res. 1209, 1210).

Elmalı-Bayındır D Tümülüsü'nde ele geçen ve ayakta giysili olarak işlenmiş kadın betimlemesi, biri omuzunda oturan, diğeri sağ tarafında ayakta duran ve elinden tuttuğu farklı yaşlardaki iki çocukla birlikte görüntülenmiştir **(Resim 22)** (Bilgi 2012: 588, res. 1206). İki çocuklu kadın heykelciği, tümüyle İçbatı Anadolu-Lidya özelliklerine sahiptir (Sevin 2003: 294). Bayındır Tümülüsü'nden ele geçen fildişinden bir rahip heykelciği, Efes'te ele geçen rahip heykelcikleri ile benzer özellikler taşımaktadır (Bilgi 2012: 593, res. 1208; Özgen ve Öztürk 1996: 27, 32).

Lidya Krallığı ve onu takip eden Pers Dönemi'nde Lidya'da fildişi üretimi ve kullanımıyla ilgili küçük ama zengin kaynaklar, fildişi oyma ustalarının sanatsal ustalıklarını ve fildişi malların Anadolu'da nerelere kadar uzanabileceğini bize göstermektedir (Dusinberre 2010: 194).

Fildişi Eserlerin Ele Geçtiği MÖ 1. Binyıl Yerleşimleri

Tell Tayinat Höyüğü'nün Erken Demir Çağ tabakalarında (MÖ 12-8. yy) oda döşemesine veya duvar apliklerine ait olabilecek fildişi oyma parçaları ele geçmiştir (Harrison ve Batiuk 2010: 496; Harrison vd. 2011: 371). Tell Tayinat Höyüğü'nde Geç Hitit iç kalesine ait Aşağı Şehir'de yürütülen yüzey araştırmalarında Demir Çağı'nın ara evrelerine tarihlenen domestik buluntular arasında ele geçen 9 adet işlenmemiş fildişi parçası bu alanda olası bir fildişi atölyesinin varlığını göstermektedir (Harrison vd. 2016: 479).

Oylum Höyük kazılarında MÖ 1. binyılın ilk yarısında yaygın olarak kullanıldığı bilinen ve üzerinde "Amun-Re" yazılı fildişinden bir skarabe ele geçirilmiştir (Özgen vd. 1997: 191).

Ziyaret Tepe'de MÖ 8.yy sonlarına ait, üzerinde Asur stilinde işlenmiş saraylı figürler bulunan yanmış fildişi eserlere ait parçalar bulunmuştur. Diğer bir önemli fildişi buluntu ise benzeri Asur'da Kralî Mezar I'de bulunan, sapı şahin kafası şeklinde bir çanaktır (Matney vd. 2010: 318).

Girnavaz Höyük kazıları sırasında III. tabakadan ele geçen *bir ayna sapına ait fildişi plaka parçaları* ikonografik ve teknik açıdan ayrıntılı biçimde incelenmiştir (Erkanal-Öktü 2006: 345-358). MÖ 8.yy sonu-7.yy başına tarihlendirilen saplı el aynasında, ayna sapının ayna diskine tutturulduğu üst kısımdaki fildişi plaka parçasının her iki yüzeyinde kompozit bitkisel motiflerden oluşan kutsal "Hayat Ağacı" motifleri kaliteli ve özenli bir işçilikle işlenmiştir (Erkanal-Öktü 2006: 348). Girnavaz örneğinde görülen "Hayat Ağacı" motifinin kompozisyon şemasının en yakın benzeri Nimrud'da Kuzeybatı Sarayı'nda bulunmuş parça halinde bir fildişi plakadır (Erkanal-Öktü 2006: 349; Karşılaştırma için bkz. Hrouda 1964: 51). Girnavaz Höyük'te gün ışığına çıkartılan ayna sapı parçası, bir taraftan Geç Hitit Devletleri sanat eserleri ile diğer taraftan da Yeni Assur Dönemi eserleri ile benzerlikler göstermektedir (Erkanal-Öktü 2006: 349).

Sonuç

Paleolitik Çağ'dan günümüze kadar fildişi, daha çok seçkin mallarda süsleme veya oyma unsuru olarak tercih edilmiştir. Kazılardan ele geçen fildişi eser sayısına bakıldığı zaman, diğer buluntu gruplarına göre oldukça az olmasının sebebi olarak fildişi hammaddesinin Anadolu dışında diğer bölgelerden gelmesi ve fildişi ile kemik ayrımının sadece gözlemle yapılmasının zor olması gösterilebilir. Bu açıdan bakıldığında, en erken kazılardan itibaren açığa çıkarılmış pek çok kemik buluntunun konunun uzmanları tarafından yeniden ele alınması gerekmektedir. Aynı zamanda son dönem kazıları ve yeni başlayacak kazılarla birlikte fildişi eser sayısında bir artış olması beklenebilir.

Anadolu'da fildişi eserler daha çok Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile yaygınlaşmaya başlayıp, gelişerek Hitit Uygarlığı ve Urartu, Frig, Lidya gibi Demir Çağı Uygarlıklarında üretilmeye ve ithal edilmeye devam etmiştir. MÖ 2. binyılda fildişi ticaretinin yaygınlaşmasıyla birlikte her bölge kendi fildişi atölyesinde yerel üretime geçmeye başlamıştır (N. Özgüç 2002: 499).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar olan az sayıdaki fildişi eserler daha çok süs objelerinden oluşmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile birlikte fildişinden kutu, heykelcik gibi çeşitli eser grupları yerli atölyelerde üretilmeye veya Anadolu'ya ithal edilmeye başlanmıştır. Ele geçen eserlerde hem Anadolu hem Suriyeli üslup tarzı birarada uygulanmıştır. Kuzey Suriye sanatının yanı sıra Mısır sanatının da etkisinin devam ettiği Hitit Krallık ve İmparatorluk Çağı'nda yerel üretimin olduğu özellikle fildişi heykelciklerde yerel unsurların baskın olmasından anlaşılmaktadır. MÖ 1. Binyıla gelindiğinde yerli atölyelerin varlıklarını devam ettirdikleri ele geçen çeşitli eserlerde kendini göstermektedir. Urartular'da Kuzey Suriye Kent Devletleri sanatına dair unsurlar ağırlık kazanırken Frig ve Lidya uygarlıklarında ithal örnekler dışında yerel üretim fildişi eserlerin sayıca artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Fildişi eserler üzerine gelecekte yapılacak daha detaylı çalışmalarla birlikte ele geçen eserlerin kökenleri, üretimleri ve hangi kültürlerin izlerini taşıdıkları hakkında bilgimizin daha da artacağı kuşkusuzdur.

Kaynakça

Akurgal 1968: E. Akurgal, Urartäische und altirenische Kunstzentren, Ankara 1968

Alp 2003: S. Alp, Hitit Güneşi, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2003

Alpagut 1986: B. Alpagut, "Paşalar Köyü Kazısı-1984", VII. KST, 1-16, 20-24 Mayıs 1985 Ankara, Ankara 1986, 1-16

Alpagut 1989: B. Alpagut, "Bursa-Paşalar Köyü Kazısı 1987", X. KST 1. Cilt, 23-27 Mayıs 1988 Ankara, Ankara 1989, 1-13

Alpagut 1991: B. Alpagut, "Paşalar (Bursa) Kazısı-1989", XII. KST 1. Cilt, 28 Mayıs-1 Haziran 1990 Ankara, Ankara 1991, 1-15

Bammer 1984: A. Bammer, Das Heiligtum der Artemis von Ephesos, Graz 1984

Barnett 1950: R. D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van", Iraq 12/1 (1950), 1-43

Bilgi 2012: Ö. Bilgi, Anadolu'da İnsan Görüntüleri 'Klasik Çağ Öncesi', İstanbul 2012

Branting vd. 2016: S. Branting, S. Baltalı Tırpan, J. Lehner, N. Yöney, S. Penacho, Y. Özarslan ve D. Langis-Barsetti, "Kerkenes Dağı 2014", 37. KST 2. Cilt, 11-15 Mayıs 2015 Erzurum, Ankara 2016, 1-12

Çilingiroğlu 1997: A. Çilingiroğlu, "Fildişi Sanatı", Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1997, 146-148

Darga 1992: A. M. Darga, Hitit Sanatı, Akbank Yayınları, İstanbul

Dimand 1936: M. S. Dimand, "A Gift of Syrian Ivories", The Metropolitan Museum of Art Bulletin XXXI/11 (1936), 221-223

Dimand 1937: M. S. Dimand, "An Additional Gift of Syrian Ivories", The Metropolitan Museum of Art Bulletin XXXII/4 (1937), 88-90

Dönmez 2011: Ş. Dönmez, "Oluz Höyük Kazısı 2009 Dönemi Çalışmaları", 32. KST 4. Cilt, 24-28 Mayıs 2010 İstanbul, Ankara 2011, 92-110

Dusinberre 2010: Elspeth R. M. Dusinberre, "Lidya Fildişi Eserleri", Lidyalılar ve Dünyaları (Ed. Nicholas D. Cahill), YKY, İstanbul 2010, 191-200

Erkanal ve Özkan 1998: H. Erkanal ve T. Özkan, "1996 Bakla Tepe Kazıları", XIX. KST 1. Cilt, Ankara 1998, 399-425

Erkanal-Öktü 2006: A. Erkanal-Öktü, "Girnavaz Höyük Kazısında Bulunan Fildişi Ayna Sapı Parçası ve Düşündürdükleri", Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması (Editörler: A. Erkanal-Öktü, E. Özgen vd), İstanbul 2006, 345-358

Fildişi ve Fildişi Türevleri için Tanımlama Kılavuzu: Fildişi ve Fildişi Türevleri için Tanımlama Kılavuzu, Dünya Yaban Hayatı Fonu ve Koruma Derneği, Yeniden Basım 1999

French 1967: D. H. French, "Excavations at Can Hasan, 1966: Sixth Preliminary Report", Anatolian Studies 17 (1967), 165-178

Gates 1994: M. H. Gates, "Archaeology in Turkey", AJA 98.2 (1994), 249-278

Güterbock 1971: H. G. Güterbock, "Ivory in Hittite Texts", Anadolu 15 (1971), 1-7

Harrison ve Batiuk 2010: T. P. Harrison ve S. Batiuk, "Tayinat Höyük Kazıları, 2008", 31. KST 3. Cilt, 25-29 Mayıs 2009 Denizli, Ankara 2010, 491-504

Harrison vd. 2011: T. P. Harrison, S. Batiuk ve E. Denel, "Tayinat Höyük Kazıları, 2009", 32. KST 3. Cilt, 24-28 Mayıs 2010 İstanbul, Ankara 2011, 368-384

Harrison vd. 2016: T. P. Harrison, E. Denel ve S. Batiuk, "Tayinat Höyük Araştırmaları, 2014", 37. KST 2. Cilt, 11-15 Mayıs 2015 Erzurum, Ankara 2016, 477-490

Herrmann 1966: H.V. Herrmann, Urartu und Griechenland, Jahrbuch des Deutchen Archäologischen Instituts 81, 1966

Hermann 1986: G. Hermann, Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser. Commentary and Catalogue, London 1986

Hermann 1992: G. Hermann, The Small Collections from Fort Shalmaneser (Ivories from Nimrud V), London 1992

Hermann 1996: G. Hermann, "Ivory Furniture Pieces from Nimrud: North Syrian Evidence for Regional Traditions of Furniture Manifacture", In The Furniture of Western Asia: Ancient and Traditional (Ed. G. Hermann, Mainz 1996, 153-166

Hrouda 1964: B. Hrouda, "Zur Herkunft des assyrischen Lebensbaum", BaM 3, 1964, 41-51

Koşay 1938: H. Z. Koşay, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTKY, Ankara 1938

Koşay ve Akok 1966: H. Z. Koşay ve M. Akok, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTKY, Ankara 1966

Lewin 1999: R. Lewin, Modern İnsanın Kökeni, TÜBİTAK 1999

Mallowan 1966: M. E. L. Mallowan, Nimrud and its Remains, Vol. II, New York 1966

Matney vd. 2010: T. Matney, K. Köroğlu, D. Wicke ve J. Macginnis, "Diyarabakır/Ziyaret Tepe 2008 Yılı Kazı Çalışmaları", 31. KST 4. Cilt, 25-29 Mayıs 2009 Denizli, Ankara 2010, 315-329

Mellaart 1967: J. Mellaart, Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia, Thames and Hudson, London 1967

Mellaart 2001: J. Mellaart, Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent, YKY, İstanbul 2001

Mikami ve Omura 1988: T. Mikami ve S. Omura, "1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", IX. KST II. Cilt, 6-10 Nisan 1987 Ankara, Ankara 1988, 1-20

Neve 1984: P. Neve, "Boğazköy-Hattuşa 1982 Çalışma Mevsimi Sonuçları", V. KST, 23-27 Mayıs 1983 İstanbul, Ankara 1984, 143-146

Neve 1987: P. Neve, "Boğazköy-Hattusa 1985 Kazı Mevsiminin Sonuçları", VIII. KST 1. Cilt, 26-30 Mayıs 1986 Ankara, Ankara 1987, 233-251

Neve 1992: P. Neve, "Hattusa-Stadt der Götter und Tempel", *Antike Welt 23,* Mainz, 2-88

N. Özgüç 1966: N. Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", Anadolu X, Ankara 1966, 1-28

N. Özgüç 1976: N. Özgüç, "Acemhöyük'te Bulunmuş Olan Bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı", Belleten XL/160, Ankara, 547-553, Lev. I-VII

N. Özgüç 2002: N. Özgüç, "Seçkin Sanat Eserleri: Anadolu Fildişi Yapıtları", Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk (Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk Der 1000 Götter), (Edit. Wenzel Jacob), Bonn 2002, 244-247, 498-499

Omura 1995: S. Omura, "1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", XVI. KST 1. Cilt, 30 Mayıs-3 Haziran 1994 Ankara, Ankara 1995, 313-330

Özgen 1994: İ. Özgen, "Iron Age Ivory and Silver Figurines from Bayındır", AJA 98, 1994, 324-325

Özgen ve Özgen 1988: E. Özgen ve İ. Özgen, Antalya Museum Catalogue, Ankara 1988

Özgen ve Öztürk 1996: İ. Özgen ve J. Öztürk, The Lydian Treasure, İstanbul 1996

Özgen vd. 1997: E. Özgen, H. Tekin ve B. Helwing, "Oylum Höyük 1995 Kazıları", XVIII. KST. 1. Cilt, 27-31 Mayıs 1996 Ankara, Ankara 1997, 189-199

Özgen vd. 2012: E. Özgen, A. Engin, B. Uysal, H. K. Ensert ve F. Ay Şafak, "Oylum Höyük, 2010", 33. KST 1. Cilt, 23-28 Mayıs 2011 Malatya, Ankara 2012, 497-518

Özgüç 1969: T. Özgüç, Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, TTKY V. Seri, No 27, TTK Basımevi, Ankara 1969

Özgüç 2005: T. Özgüç, Kültepe: Kaniş/Neşa, YKY, İstanbul 2005

Özkan ve Öztan 2009: S. Özkan ve A. Öztan, "Samsat Höyük Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Mühürleri", Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, 415-424

Öztan 2004: A. Öztan, "Acemhöyük", ArkeoAtlas Sayı 3, İstanbul 2004, sayfa 15

Piotrovsky 1969: B. Piotrovsky, The Ancient Civilization Urartu, Geneva 1969

Pulak 1988: C. Pulak, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", AJA 92.1 (1988), 1-37

Pulak 2004: C. Pulak, "Uluburun Batığı", Arkeoatlas sayı 3, İstanbul 2004, 80-89

Pulak 2006: C. Pulak, "Uluburun Batığı", Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti (Edit. Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta), Bochum 2006, 57-104

Sağlamtimur 2009: H. Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı", Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, 485-499

Seeher 2002: J. Seeher, Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün, Ege Yayınları, İstanbul 2002

Seeher 2007: J. Seeher, "Boğazköy/Hattuşa 2004-2005 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 28. KST 2. Cilt, 29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale, Ankara 2007, 27-42

Seipel 2008: W. Seipel, Efes Artemisionu: Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı, İstanbul 2008

Sevin 2003: V. Sevin, Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul 2003

Summers ve Summers 2007: G. Summers ve F. Summers, "Kerkenes Dağ", Friglerin Gizemli Uygarlığı (T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas Ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, 115-126

Şenyurt vd. 2014: S. Y. Şenyurt, Y. Kamış ve A. Akçay, "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", 35. KST 2. Cilt, 27-31 Mayıs 2013 Muğla, Muğla 2014, 62-80

Şerifoğlu vd. 2016: T. E. Şerifoğlu, G. Mcmahon ve S. R. Steadman, "Çadır Höyük 2014 Sezonu", 37. KST 1. Cilt, 11-15 Mayıs 2015 Erzurum, Ankara 2016, 305-322

TAY IVa (ETÇ cildi): "Dorak" maddesi.

TAY 6a (Demir Çağ cildi): Gordion Tümülüs 2, A, B, C, W maddeleri

von der Osten 1937: H. H. von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32 Part II, OIP 29, Chicago

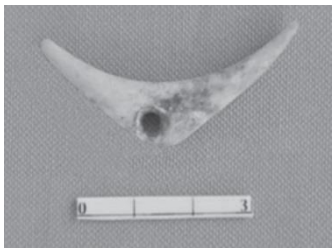
van Loon 1966: M. N. van Loon, Urartian Art, İstanbul 1966

Yalçınkaya vd. 2015: I. Yalçınkaya, H. Taşkıran, M. Kartal, K. Özçelik, M. B. Kösem, G. Kartal, Y. Aydın, M. Karakoç, B. Fındık, E. Erbil, "2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları", 36. KST 1. Cilt, 2-6 Haziran 2014 Gaziantep, Ankara 2015, 441-458

Yener vd. 2005: A. Yener, D. Schloen ve A. Sumaka'i-Fink, "University of Chicago, Oriental Institute, Aççana Höyük (Antik Alalakh) Çalışmaları, 2003", 26. KST 1. Cilt, 24-28 Mayıs 2004 Konya, Ankara 2005, 45-52

Yener ve Akar 2013: K. A. Yener ve M. Akar, "2011 Yılı Aççana Höyük, Antik Alalakh Kenti Kazı Çalışmaları", 34. KST 1. Cilt, 28 Mayıs-1 Haziran 2012 Çorum, Çorum 2013, 335-348

Yener ve Akar 2015: K. A. Yener ve M. Akar, "Aççana Höyük/Antik Alalah Kenti 2013 Yılı Çalışmaları", 36. KST 2. Cilt, 2-6 Haziran 2014 Gaziantep, Ankara 2015, 347-358

Resim 1. Üst Paleolitik Çağ, Karain Mağarası, Bumerang biçimli fildişi kolye (Yalçınkaya vd. 2015: 448, resim 2)

Resim 2. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Kültepe/Kaniş-Karum, Fildişi çıplak tanrıça heykelciği (Özgüç 2005: 206)

Resim 3. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Acemhöyük, Fildişi kadın başı (Metropolitan Sanat Müzesi, Pratt Koleksiyonu)

Resim 4. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Acemhöyük, Fildişi dişi sfenks heykelcikleri (Metropolitan Sanat Müzesi, Pratt Koleksiyonu)

Resim 5. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Acemhöyük, Oturan aslan kabartmalı fildişi plak (Metropolitan Sanat Müzesi, Pratt Koleksiyonu)

Resim 6. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Acemhöyük, Fildişinden yapılmış tasvirli kutu (N. Özgüç 2002: 246, abb. 6-7)

Resim 7. Hitit Krallık Çağı, Alacahöyük, Dizleri üzerine çökmüş çocuk görünümlü fildişi heykelcik (Bilgi 2012: 390, res. 1089)

Resim 8. Hitit Krallık Çağı, Alacahöyük, Fildişinden ayakta duran Tanrı Bes heykelciği (Bilgi 2012: 390, res. 1090)

Resim 9. Hitit İmparatorluk Çağı, Boğazköy, Fildişi dağ tanrısı heykelciği (N. Özgüç 2002: 245, abb. 3)

Resim 10. Hitit İmparatorluk Çağı, Boğazköy, Fildişi dans eden savaşçı tanrı heykelciği (Seeher 2002: 168, res. 152)

Resim 11. Hitit İmparatorluk Çağı, Boğazköy, Fildişi üçlü tanrı grubu plakı (N. Özgüç 2002: 244, abb. 1)

Resim 12. Urartu, Toprakkale, Fildişinden çıplak kadın heykelciği (van Loon 1966: 132, pl. XXXIV)

Resim 13. Urartu, Toprakkale, Fildişi ayakta duran erkek heykelciği (van Loon 1966: 131, pl. XXXIIIa)

Resim 14. Urartu, Toprakkale, Fildişi kartal başlı grifon (Barnett 1950: pl.XV, 1)

Resim 15. Urartu, Altıntepe, Fildişi kartal başlı grifonlar (Özgüç 1969: 39; Lev. XXXII, 1; XXXIII, 1)

Resim 16. Urartu, Altıntepe, Fildişi oturan aslan heykelciği (Özgüç 1969: 42; Lev. XXXIV, 1)

Resim 17. Urartu, Altıntepe, Fildişi yatan aslan heykelciği (Özgüç 1969: 44-45; Lev. XXXVIII, 1)

Çizim 1. Urartu, Altıntepe, Fildişi hayat ağacı plakı (Özgüç 1969: 56; Res. 57)

Resim 18. Frig, Kerkenes Dağ, İşlenmiş fildişi levha (Summers ve Summers 2007: 122)

Resim 19. Lidya, Sardes, At koşum takımına ait fildişi geyik (Dusinberre 2010: Res. 1)

Resim 20. Lidya, Efes Artemis Tapınağı, Fildişi adak heykelcikleri (Bilgi 2012: 588, res. 1195, 1197, 1204, 1205)

Resim 21. Lidya, Efes Artemis Tapınağı, Fildişi erkek heykelcikleri (Bilgi 2012: 593, res. 1209, 1210)

Resim 22. Lidya, Elmalı-Bayındır D Tümülüsü, Fildişi kadın heykelciği (Bilgi 2012: 588, res. 1206)